

Zofia Dambek-Giallelis

Adam Mickiewicz University in Poznań

z.dambek@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5618-5321

POZNAŃSKIE STUDIA SŁAWISTYCZNE

NR 30 (2026)

DOI: 10.14746/pss.2026.30.2

Data przesłania tekstu do redakcji: 2.02.2026

Data przyjęcia tekstu do publikacji: 16.03.2026

Elżbieta Lijewska

Adam Mickiewicz University in Poznań

elijew@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3195-482X

Cyprian Norwid na obrzeżach polskiej bibliografii narodowej w XIX wieku

ABSTRACT: Dambek-Giallelis Zofia, Lijewska Elżbieta, *Cyprian Norwid on the Fringes of Poland's National Bibliography in the 19th Century*, "Poznańskie Studia Sławistyczne" 30. Poznań 2026. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 63–85. ISSN 2084-3011.

The article researches the presence of Cyprian Norwid's works in bibliographic registers in the 19th century. After having found the poet's absence from Polish bookstore catalogues in the 1850s and 1860s, publications were simultaneously noted in Brockhaus's "Bibliografia Polska", and only later in Estreicher's works. A search of bibliographies of the time explains Norwid's presence/absence among 19th century reader from the perspective of the book market.

KEYWORDS: bibliography of Polish literature; 19th century book market; Cyprian Norwid; F.A. Brockhaus publishing house; Karol Estreicher

This is an open access article licensed under the Creative Commons CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). © Copyright by the Author(s).

Wstęp

Dzieje odkrywania twórczości Cypriana Norwida stanowią osobny i pasjonujący rozdział w dziejach kultury polskiej. Mogłoby się to nie zdarzyć. Zenon Przesmycki wcale nie musiał „odkryć” Norwida, gdyby przypadkowo nie wpadł mu w ręce w wiedeńskiej bibliotece tom *Poezji* wydanych w lipskim wydawnictwie F.A. Brockhaus w 1863 roku. Badacz wykorzystał wówczas swoją rozległą sieć kontaktów, by skompletować kanon twórczości zapomnianego poety. Jego praca była na tyle skuteczna, że w 1904 roku zdołał opublikować zaczątek bibliografii twórczości Norwida (Przesmycki, 1904, 421–453). Rola wydawcy „Chimery” pozostaje nie do przecenienia choćby dlatego, że dotąd badacze z pożytkiem korzystają z jego tzw. archiwum norwidowskiego, m.in. przy opracowywaniu twórczości plastycznej Norwida (Chlebowski, 2006–2007; Chlebowska, 2011, 2023). Po Przesmyckim w XX wieku podjęto kilka prób stworzenia podmiotowej i przedmiotowej bibliografii literackiej autora *Vade-mecum*. To zadanie kontynuowali: Stanisław Cywiński (1924), Władysław Arcimowicz (1933), Wacław Borowy (1937), Zdzisław Jastrzębski i Jerzy Starnawski (1957). Obszerne hasło osobowe opublikowane zostało w *Bibliografii Literatury Polskiej „Nowy Korbut”* (Trojanowiczowa?, 1969). Wiele cennych ustaleń bibliograficznych poczynił Juliusz Wiktor Gomułcki (1976), a gdy chodzi o twórczość artystyczną – Jolanta Polanowska (1998) i ostatnio Edyta Chlebowska (2014–2023). Bieżąca bibliografia podmiotowa i przedmiotowa ukazuje się w roczniku „Studia Norwidiana” (od 1983); pod kierunkiem Piotra Chlebowskiego powstała „Bibliografia podmiotowa Cypriana Norwida” (2018).

Przedmiotem naszego głównego zainteresowania nie będą jednak rejestry opracowane przez zawodowych bibliografów w XX i XXI wieku. Chcemy się przyrzeć (nie)obecności literackiej twórczości Norwida w bibliografiach wydawnictw polskich i zagranicznych jeszcze przed jego „odkryciem” – czyli od lat czterdziestych XIX wieku aż do czasów Przesmyckiego. Kwerenda w XIX-wiecznych katalogach księgarskich i bibliograficznych pozwala zrozumieć, w jaki sposób postrzegano wówczas pozycję poety na rynku wydawniczym i czytelnicznym.

Początki bibliografii norwidowskiej w XIX wieku

Norwid w nieukończonej rozprawce [*Filozofia historii polskiej*] z 1870 roku, poświęconej m.in. brakowi rzetelnych syntez historii literatury polskiej, wyjaśniał:

Jeżeli zuchwalstwo myślenia szkodliwym jest przez to, iż uczy lekceważyć subtelniejsze odcienia prawdy, to nie o mniejszy szwank przyprawia także i pewien rodzaj **bez-odwagi myśli**, który natomiast usposabia do niedochodzenia nigdy do stanowczych zapytań, nadając udolność przestawiania dobrodusznego **na formułach metody, na szczegółach bibliografii** [podkr. ZD, EL] i na samej niekiedy drobnej anegdocie... (Norwid, 1973, 66).

Choć poeta dostrzegał ograniczoność metod bibliograficznych przy tworzeniu syntez historycznoliterackich, doceniał ich wagę jako np. czynnika kształtującego rynek wydawniczy. Sam mocno odczuł brak profesjonalnie prowadzonej bieżącej bibliografii literatury polskiej. Jego młodość i czasy debiutu literackiego (1840) przypadły na okres ustalania i krystalizacji przedmiotu badań bibliograficznych oraz jej metod. Warto podkreślić, że w pierwszym półwieczu XIX wieku istniały bibliografie retrospektywne i bieżące polskiego piśmiennictwa (m.in. Feliks Jan Bentkowski, Adam Benedykt Jocher), ale miały one charakter lokalny i doraźny. Za najważniejsze osiągnięcie tej epoki uważa się powstanie prac teoretycznych określających zakres oraz metody bibliograficzne (Korpała, 1969, 147). Katastrofa powstania listopadowego uniemożliwiła prace w ramach instytucji (likwidacja uniwersytetu, rabunek zbiorów bibliotecznych w Królestwie Polskim, istnienie cenzury). Zatem brak wsparcia z tej strony skazał bibliografów na pracę półamatorską i na korzystanie z prywatnych księgozbiorów i archiwów (Korpała, 1969, 88–146).

Podmiotowa bibliografia literacka Norwida, którą można skompletować na podstawie utworów wydanych za życia poety, składa się zarówno z wierszy publikowanych w warszawskich czasopismach, jak i pojedynczych utworów wydawanych głównie nakładem własnym i – jak pisał poeta – „po amatorsku”. W pamięci publiczności krajowej, tj. warszawskiej, Norwid został zapamiętany jako dobrze zapowiadający się autor

wierszy, które łatwo wpadały w ucho. Pamiętali go nie tylko warszawscy znajomi z lat młodości, ale przypominały go również bibliografie takich pism jak „Biblioteka Warszawska”. W ciągu dwudziestu lat od powstania pisma (1841) ukazały się trzy bibliografie zawartości „Biblioteki Warszawskiej”. W tej pierwszej, wydanej w 1846 roku bibliografii Norwid oczywiście zajmuje stosowne miejsce, gdyż publikował w tym piśmie do roku 1845 (Berger, 1846, 73). Co ciekawe, z indeksu znikł Ludwik, starszy brat Cypriana, który również opublikował w tym piśmie kilka tekstów poetyckich. Pomyłkę pierwszego bibliografa powtórzył w 1875 roku Karol Estreicher w swojej bibliografii zawartości „Biblioteki Warszawskiej” (Estreicher, 1875, 277).

Nim Norwid trafił do *Bibliografii polskiej XIX stulecia* Estreichera, nie funkcjonował w selektywnych bibliografiach krajowych. Badacze zajmujący się historią bibliografii polskiej określają okres poprzedzający działalność Estreichera jako czas niesprzyjający pracom bibliograficznym. Z powodu braku instytucji i finansowania funkcje bibliografii bieżącej pełniły katalogi księgarskie, co z natury rzeczy powodowało, że zawierały one fragmentaryczne i szczątkowe informacje (Korpała, 1969, 139–146). Przeszukanie katalogów – tych najbardziej znanych i traktowanych dzisiaj jako źródło do dziejów bibliografii – nie przyniosło oczekiwanych efektów. Poza bibliografią wspomnianej wyżej zawartości „Biblioteki Warszawskiej” jedynie ceniony *Katalog ogólny książek polskich drukowanych od roku 1830 do 1850, czyli za lat dwadzieścia jeden* Wincentego Rafalskiego wydany w Lipsku w 1852 roku w oficynie F.A. Brockhaus przynosi informację o jednym druku Norwida *Pieśni społecznej cztery stron* (Rafalski, 1852, 152).

Nazwiska poety nie znajdziemy także w krajowych (tj. wydawanych na terenach zaborów) czasopismach bibliograficznych, których żywot był efemeryczny¹. Nie odnotowują jego obecności na rynku księgarskim katalogi wydawnictw Żupańskiego (z wyjątkiem²) ani Wolffa

1 Np. Klukowski, Rafalski (1856); Katalog (1856); Estreicher (1859–1860); „Przegląd Bibliograficzny” (1867–1870); „Rocznik Literacki Warszawski” (1871–1880). Zob. też J. Korpała (1969, 358–396).

2 Dopiero pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w katalogu księgar- ni J.K. Żupańskiego znajdujemy informację, że w komisie księgarni znajduje się

i Gebethnera. Najpełniej twórczość poety przed powstaniem *Bibliografii polskiej* Estreichera jest reprezentowana w miesięczniku „Bibliografia Polska” firmy F.A. Brockhaus publikowanym w latach 1861–1865 (o czym dalej). Księgarze i wydawcy polscy, jak np. Jan Konstanty Żupański, pełnili rolę pośredników między poetą a krajem – głównie chodziło o przesyłki o charakterze artystycznym (ryciny, prace artystyczne), jak i wydawnictwa własne poety, który pytał Antoniego Zaleskiego w 1858 roku: „czy mam 3 posłać razem – tobie czy Żupańskiemu? – najlepiej Żupańskiemu z Twym adresem” (Norwid, 2016, 267). Jednak w swoich katalogach księgarskich publikacji Norwida nie rejestrowali.

Widmowe bibliografie retrospektywne Norwida

Jeden z działów podmiotowej bibliografii Mickiewicza w retrospektywnej serii „Nowy Korbut” zbiera zaginione bądź projektowane dzieła autora *Dziadów* (Przychodniak, 2019, 7). Jest to odstępstwo od bibliograficznej zasady rejestrowania utworów już opublikowanych bądź istniejących w rękopisie. W przypadku Norwida odnotowanie przez współczesnych bibliografów tego typu dzieł, wspomnianych np. w korespondencji poety czy w notatkach zachowanych w jego archiwum, byłoby istotne³.

Sam poeta doceniał wartość profesjonalnej bibliografii. Wydaje się nawet, że znał zasady jej sporządzania, co wynika pośrednio z listu do

broszura „C. Norwida *O Sztuce* [dla Polaków], Paryż 1858, w 16–ce, str. 24 [60 fenigów], 20 fenigów” (Katalog, 1894, 53). Ta sama informacja powtórzy się w katalogu z 1898 roku. Przypuszczać należy, że pojawiła się wówczas w związku z zainteresowaniem twórczością Norwida, ale być może pozostawała w „komisie” księgarni od 1858 roku, bo właśnie wtedy poeta wskazywał Żupańskiego jako dystrybutora rozprawy. Tak pisał do A. Zaleskiego: „Nosi to tytuł **„O sztuce” przez Cypriana Norwida; egzemplarzy jest niezmiernie mało**, jeżeli nie przedrukują ludzie poczciwi [...]. [...] W Paryżu nie ma już ani jednego egzemplarza tej dysertacji „O sztuce”. Żupański Ci może znaleźć ją i przesłać” (Norwid, 2016, 268).

3 Próbę rejestrowania utworów zaginionych i planowanych podjęły autorki *Kalendarza życia i twórczości Cypriana Norwida* (Trojanowiczowa, Dambek, Grzeszczak, 2007, 157–159, 166–167).

Karola Ruprechta z 1870 roku. Krytycznie oceniając zbyt niski, jego zdaniem, nakład *Rzeczy o wolności słowa*, pisał z nieukrywana goryczą:

Ogłoszenia prelekcji **drukiem** nigdy! żadna bibliografia! nie nazwie ogłoszeniem-drukiem, albowiem słuchaczy około 600, a egzemplarzy 500... – to zaliczy bibliografia do amatorskich drukowań, jak **Jan** Potocki kazał drukować dla przyjaciół (Norwid, 2022, 389).

Z tego fragmentu przebija świadomość znaczenia bibliografii, dzięki której dzieła, drukowane nawet w małym nakładzie, uznane za „amatorskie” mogą funkcjonować w przestrzeni czytelniczej i stać się integralną częścią życia literackiego. Sam poeta przyczynił się do rozproszenia swojej twórczości, nadając napisanym przez siebie utworom charakter poezji okolicznościowej, tj. ulotnej (w dosłownym znaczeniu tego słowa) i publikując je właśnie jako „ulotki” przeznaczone dla niewielkiego grona odbiorców. Podejmował jednak próby dotarcia do szerszego grona czytelników. Latem 1858 roku Antoni Zaleski, warszawski przyjaciel i towarzysz włoskich wojaży poety, zaproponował poecie wydanie własnym sumptem zebranych jego utworów. Norwid przystał na to z entuzjazmem, ale przerzucił na przyjaciela zebranie niewydanych dotąd utworów, przysyłając mu listę tytułów i ich lokalizację. Adresy, pod które odsyła Zaleskiego, wskazują również na charakter jego twórczości – publikowanej głównie w małych nakładach prywatnym kosztem lub w czasopismach jak „Pokłosie”. Prosząc Zaleskiego o przesłanie zebranych rękopisów do Paryża i umożliwienie autokorekty, pisał:

Jeśli chcesz, abym ogół ich przejrzał, to możesz wszystko kazać zebrać – jeźli by to za żmudno było, tedy **Sam zrób wybór** i wydaj choćby **ile można** na początek – **ale za to uwiadom o tym pisząc przemowę, iż co mogłeś, to dla przykładu zebrałeś.**

Nie powinno Ci być tak trudno – acz **jest** zapewne trudno. Czyliż bowiem np. z pomocą J.I. Kraszewskiego kilkowierszowe kursorium nie wystarczyłoby? Toć to moi przyjaciele w tych dziennikach (!) – „Gazeta” np. „Warszawska” jak zstąpi na dno, to zobaczy moje pióro za cały jej żagiel. [...]

U Skimborowicza jest „Hippolitos”, legenda chrześcijańska z czasów Walerina imperatora.

U Koźmiana w redakcji „Przeglądu” leżą wiele lat poemata – **mianowicie:**

„Victoria Colonna”,

„Pompeja”,

„Wesele” itp.

U Siemieńskiego w Dodatku do „Czasu” poema

„Cienie” z przedpieśnią zarys obejmującą (Norwid, 2016, 277).

Z tego zestawienia część utworów udało się odnaleźć i opublikować dopiero Przesmyckiemu, inne pozostały zaginione⁴. Powyższy list stanowi dowód, że poeta rejestrował swoje rozsyłane w różne miejsca utwory w ciągu wielu lat. Nie prowadził jednak archiwum pisarskiego, np. zwykle nie sporządzał kopii rozsyłanych autografów. Zapewne nie było go po prostu na to stać.

W propozycji Zaleskiego dostrzegł szansę na zaistnienie na rynku wydawniczym już nie jako autor rzadkich druków ulotnych czy broszur. Po rezygnacji Zaleskiego przygotowaniem edycji zajmował się przyjaciel Norwida – Walenty Pomian Zakrzewski. Prace przerwała tragiczna śmierć tego ostatniego w styczniu 1862 roku. W lutym poeta przystał na propozycję lipskiego edytora Brockhause’a wydania swojej niepublikowanej twórczości, chociaż część jego rękopisów znajdowała się niedostępna między papierami zmarłego przyjaciela. Gdy w końcu 1862 roku w obieg czytelnicy trafił tom *Poezji* z podtytułem „wydanie zbiorowe”, nie objął on wszystkich utworów, które sam autor wcześniej planował opublikować (Zakrzewski, 1981, XI–XIII)⁵.

Odrębną, interesującą kwestią są ślady po utworach przypisywanych Norwidowi. Ograniczony zasięg jego twórczości skutkował tym, że musiały krążyć również apokryfy czy wprost falsyfikaty podpisane

4 Przesmycki opublikował *Pompeje* i *Wesele*, natomiast za zaginione uznać należy *Vittorię Colonnę*, *Cienie* i *Hippolitosa*.

5 Por. analizę zawartości i układu tomu E. Dąbrowicz, która widzi w *Poezjach* integralną, autorską całość (Dąbrowicz, 2021, 107–120).

jego nazwiskiem (Gomulicki, 1966, 256–262). Tak ostrzegał czytelników sam poeta w notce do wydania *Niewoli i Fulminata* w 1864 roku⁶:

[...] wszelako korzystać **muszę** z bibliograficznego tego trafu, ostrzegając publicznie: że zdarzyło mi się widzieć rękopisma podawane za moje i pozory lub cyfry moich pism noszące, a które wszelako wcale moimi nie są – że przeto takowych jedynie odpowiedzialność przyjmuję, które cały wypis nazwiska mojego przyznany przeze mnie noszą (Norwid, 2011, 43).

Być może ostrzeżenie dotyczy owych *Gromów i pyłków* odnotowanych w 1885 roku przez Karola Estreichera w wydaniu *Bibliografii polskiej XIX stulecia* (Estreicher, 1885, 425)⁷. Autorstwo przypisał bibliograf Norwidowi, może podając tę informację z drugiej ręki. Za istnieniem *Gromów i pyłków* obstawał mocno edytor i znakomity znawca twórczości Norwida Juliusz Wiktor Gomulicki, który tak zatytułował konspiracyjne wydanie poezji Norwida z 1944 roku (Gomulicki, 2000, 274–284). Warto dodać, że nigdy poeta sam nie odnotował tego tytułu w swoich spisach twórczości. Sprawa nie zostaje dotąd rozstrzygnięta, choć można by przypuszczać, iż przy powszechnej digitalizacji, a co za tym idzie, rejestracji na nowo rozmaitych księgozbiorów, ów tytuł musiałby ponownie wypłynąć.

6 Wypłynięcie wówczas *Niewoli*, napisanej pod koniec lat czterdziestych pt. *Trzy pytania*, zaskoczyło poetę, gdyż poemat ten zaliczał się niewątpliwie do utworów okolicznościowych, podobnie jak *Pieśni społecznej cztery strony*. Nie bez oporów zgodził się na jej publikację. Inicjatywa wydania wyszła od czytelników: Henryka Prendowskiego i Edwarda Łubieńskiego (Trojanowiczowa, Dambek, Czarnomorska, 2007, 381–382; Trojanowiczowa, Lijewska, Pluta, 2007, 107–108, 127–128).

7 W tym samym czasie autor nekrologu Norwida wymienia ten tytuł: „Śp. Norwid udawszy się przed dwudziestu kilku laty do Paryża [sic!], pisywał tam z początku drobne poezje, które wyszły pt. *Gromy i pyłki*” (Niewiarowski?, 1884, 15–16). Należy jednak sądzić, że owa wzmianka nie była źródłem dla Estreichera (raczej odwrotnie, autor nekrologu posiłkował się pracami uczzonego), gdyż brak było miejsca wydania (Estreicher podaje Brukselę), a autor wspomnienia wykazał się powierzchowną znajomością biografii poety.

Norwid u Brockhausa

Poezje. Pierwsze wydanie zbiorowe Norwida opublikowane w Lipsku pod koniec 1862 roku (z datą 1863) było 21 tomem „Biblioteki Pisarzy Polskich”, najobszerniejszej serii zagranicznej firmy F.A. Brockhaus. Seria ta reprezentowała dział sławistyczny wydawnictwa⁸. O współpracy polskiego poety z Brockhausem pisał kilkakrotnie Bogdan Zakrzewski; on też wydał reprint tomu *Poezji* (Zakrzewski, 1976, 85–97; Zakrzewski, 1981, III–XXIII; Rudnicka, 1990, 123–131; Trojanowiczowa, Lijewska, Pluta, 2007, 63–64, 179). Jednak fakt opublikowania tomu *Poezji* Norwida w lipskiej oficynie wydawniczej nadal wydaje się nie dość doceniany w historii literatury polskiej, na co wskazuje artykuł Elżbiety Dąbrowicz (Dąbrowicz, 2021, 107–108)⁹. Równie niedostatecznie oceniona jest waga prac Norwida nad drugim tomem poezji przygotowanym dla Brockhausa w latach 1865–1866¹⁰. Sam poeta współpracę tę cenił wysoko i nawet po fiasku druku drugiego tomu podkreślał, że jedynym jego edytorem jest „cudzoziemiec”, „Niemiec”, przeciwstawiając go polskim wydawcom i dając go im za wzór. Mógłby to samo

8 Dział sławistyczny obok serii „Biblioteka pisarzy polskich” (81 tomów 1860–1886) skromnie reprezentowała seria rosyjska: „Bibliothek russischer Autoren” (2 t. 1861–1862). Firma F.A. Brockhaus wydawała również inne serie narodowe: „Coleccion de autores españoles” (48 t. 1860–1887), „Collecção de autores portuguezes” (8 t. 1860–1877), „Library of British Poets” (8 t. 1860–1861). Polską i rosyjską serię redagował Erazm Łukasz Kasprzowicz.

9 Co do strategii Norwida wydawania swoich prac, o której pisze nieco krytycznie Dąbrowicz, trzeba przyznać, że Norwid uważał, iż społeczeństwo (przy braku instytucji w państwie pozbawionym niepodległości) samo powinno finansować literaturę godną druku. Nieraz spotyka się u niego krytyczne uwagi pod adresem np. Słowackiego czy Krasińskiego, iż płacili za druk swoich tomów. Wydaje się, iż to przekonanie Norwida o niefinansowaniu własnych publikacji nie wynikało jedynie z faktu, że tych pieniędzy nie miał, lecz z koncepcji wolności twórczej jednostki i wizji obiegu dóbr kultury w wolnym społeczeństwie.

10 Także zmieniająca się koncepcja owego drugiego tomu godna byłaby osobnego opisu. W *Kalendarzu życia i twórczości Cypriana Norwida* znajdziemy jedynie kronikarskie wzmianki o planowanym najpierw u Brockhausa, potem u polskich wydawców nowym tomie (Trojanowiczowa, Lijewska, Pluta, 2007, 115, 211–219, 248–249, 437–438, 505–509, 679–681).

powiedzieć o Brockhausie jako bibliografie, przynajmniej do czasu ukazania się w 1876 roku trzeciego tomu *Bibliografii polskiej XIX stulecia* Karola Estreichera.

Nim Norwid trafił na łamy lipskiego czasopisma bibliograficznego „Bibliografia Polska”, jego utwory odnotowywały katalogi księgarskie firmy: *Katalog książek polskich nowych znajdujących się u F.A. Brockhause w Lipsku* z 1860 roku zarejestrował paryskie wydania *Promethidion* (1851) i *O sztuce polskiej* (1859) (Katalog, 1860, 28); a następnie *Katalog drugi książek polskich* z 1862 roku wykłady *O Juliuszu Słowackim w sześciu posiedzeniach, z dodatkiem rozbioru Balladyny* (1861) i poznańskie wydanie *Pieśni społecznej cztery stron* (1849) (Katalog, 1862, 19).

Firma F.A. Brockhaus miała spore doświadczenie w pracach bibliograficznych. W latach 1836–1842 publikowała „Allgemeine Bibliographie für Deutschland”, a od 1856 roku miesięcznik „Allgemeine Bibliographie”¹¹, który redagował Paul Trömel¹², kierownik działu zagranicznego firmy (Brockhaus, 1905, 207). To właśnie on korespondował z Norwidem w 1862 roku w sprawie wydania *Poezji*. Z pięciu listów firmy zachowanych w archiwum pisarza cztery z nich podpisał Trömel (Rudnicka, 1987–1988, 181–189)¹³. Ten przedwcześnie zmarły asystent ówczesnego właściciela wydawnictwa Heinricha Brockhause został zapamiętany jako człowiek niezwykle życzliwy (czego Norwid doświadczył, gdy firma wypłaciła mu przed terminem honorarium). Wysoko oceniano

11 „Allgemeine Bibliographie. Monatliches Verzeichnis der wichtigern neun Erscheinungen der deutschen und ausländischen Literatur” [„Bibliografia Powszechna. Miesięczny spis ważniejszych nowych publikacji literatury niemieckiej i obcej”] ukazywała się ponad pół wieku (1856–1909).

12 Trömel jako bibliograf oprócz redakcji roczników „Allgemeine Bibliographie” i pierwszych roczników „Bibliografii Polskiej” przygotował dwie specjalistyczne bibliografie: „Bibliothèque américaine” (1861) oraz „Schiller Bibliothek” (1865). Bibliograf zmarł na gruźlicę w wieku 31 lat (Brockhaus, 1905, 207).

13 Zakrzewski wysunął przypuszczenie, że koncepty listów mogły być przygotowywane przez Erazma Kasprowicza, odpowiedzialnego za serię „Biblioteka Pisarzy Polskich”, a potem uzgadniane i podpisywane przez Trömela (Zakrzewski, 1976, 88), nie ma jednak co do tego pewności (korespondencja była prowadzona w języku francuskim). Piąty, ostatni znany list wydawnictwa do Norwida był wysłany w lutym 1863 roku, już po śmierci Trömela.

także jego profesjonalizm jako księgarza, antykwariusza i pełnego pasji bibliografa¹⁴.

Redagowany przez Trömela miesięcznik „Allgemeine Bibliographie” odnotowywał zagraniczne publikacje Norwida. W roczniku 1861 zachowała się tylko adnotacja w rejestrze rocznym o paryskich odczytach *O Juliuszu Słowackim*¹⁵ (informacja mogła pochodzić z „Bibliographie de la France”, która zarejestrowała wydanie wykładów w nr z 27 lipca 1861: poz. 6968). Natomiast w roczniku 1864 „Allgemeine Bibliographie” w nr 7–8 w dziale *x. Schöne Literatur und Kunst* poz. 2157 odnotowano publikację lipską rapsodów *Niewola i Fulminant 1849–1863*. Także w latach późniejszych w niemieckich bibliografiach wydawnictwa F.A. Brockhaus pojawia się nazwisko Norwida. Trzeba tu przywołać założony przez Wilhelma Heinsiusa *Allgemeines Bücher-Lexikon*, który w tomie z 1869 roku rejestruje serię „Biblioteka Pisarzy Polskich” a w niej *Poezje* Norwida (Heinsius, 1864, 127), oraz tom 2 z 1871 roku, w którym przy nazwisku Norwida oprócz *Poezji* uwzględniono publikację rapsodów *Niewoli i Fulminanta* (Heinsius, 1871, 193). Więcej wzmianek o Norwidzie zawiera *Vollständige Verzeichniß* (katalog dzieł publikowanych w latach 1805–1872), wydany przez Heinricha Brockhausea z okazji setnej rocznicy urodzin założyciela. Publikacje Norwida odnotowano w dziale *Slawische Literatur* na stronach: 737 (tu krótka notka biograficzna), 807, 827, 989, 1031 (Brockhaus, 1872–1875). Niewątpliwie współpracy z Brockhausem Norwid zawdzięczał obszerny biogram w jedenastym wydaniu encyklopedii *Brockhaus Konversations-Lexikon* (Redakcja, 1867, 898)¹⁶, zredagowany na podstawie ankiety przesłanej poecie: „Starożytne germańskie towarzystwo uczonych, kiedy chciało mię wezwać, wezwało osobnym listem w imię całej Redakcji Konversations-leksykońskiej” (Norwid, 2022, 347).

14 Po opublikowaniu „Schiller Bibliothek” w 1865 roku, w londyńskim piśmie „The Bookseller” ukazało się wspomnienie o Trömelu (Redakcja, 1866, 200).

15 Pod pozycją 2853; ta pozycja powinna się znajdować w numerze 10 lub 11, jednak w zdigitalizowanym roczniku 1861 nr 10 kończy się na poz. 2834, a nr 11 rozpoczyna się od poz. 3287.

16 Biogram i jego tłumaczenie (Trojanowiczowa, Lijewska, Pluta, 2007, 330–331).

Lipska „Bibliografia Polska”

Śledzenie norwidowskich adnotacji bibliograficznych firmy F.A. Brockhaus prowadzi nas do interesującej inicjatywy tej firmy, jaką była „Bibliografia Polska. Wykaz wszelakich tworców literatury polskiej, wychodzących w kraju i za granicą”. Ta pierwsza polska bibliografia bieżąca wydawana na wzór niemieckiego miesięcznika „Allgemeine Bibliographie” ukazywała się w zeszytach miesięcznych (czasem dwumiesięcznych) od stycznia 1861 roku do końca 1865 roku. Najwyraźniej w 1866 roku Brockhaus ze względu na sytuację polityczną (wojna prusko-austriacka) ograniczał swoją działalność, co boleśnie odczuł też Norwid, gdy wydawca w tym czasie wycofał się z planu publikacji jego drugiego tomu poezji. Może jednak w przypadku bibliografii były również inne powody zaniechania tego przedsięwzięcia – na przykład polskie inicjatywy bibliograficzne? W pierwszym, styczniowym zeszycie 1861 ukazał się artykuł wstępny, rysujący ambitne plany dokumentacyjne:

Miedzy wszystkimi literaturami Europy, literatura polska tylko, mimo jej bogactwo, nie posiada narodowej Bibliografii. A przecież bez takowego organu brak wszelkiego stosunku i porozumienia się tak z publicznością jak i w księgarstwie samym; brak tego środkowego punktu, za pomocą którego mogliby wszyscy o istnieniu wyszłych tworców literackich być uwiadomieni, i który by stał się na później głównym pomocnikiem bibliograficznej pamięci.

Niżej podpisana księgarnia, ze szczególną pieczołowitością zajmująca się już od dawna rozpowszechnianiem dzieł polskich, postanowiła zaradzić złemu przez wydawnictwo tego pośredniczącego organu – i tym jest niniejsza BIBLIOGRAFIA POLSKA.

Rachuje ona przy tym nie tylko na pomoc księgarzy polskich, dla których przedsięwzięcie to jest nadzwyczaj korzystnym, ale również i na współczucie wszystkich przyjaciół piśmiennictwa polskiego, którym niniejsza Bibliografia będzie drogowskazem najlepszym do skarbów polskiej literatury.

„Bibliografia polska” więc będzie, o ile możliwości, całkowitym spisem dzieł nowych, polskich, w kraju czy za granicą wydanych; przy

dokładnym tytule, objętości i miejscowej cenie. Miesięcznie wyjdzie jeden numer, składający się z połowy lub całego arkusza. –

Literackie ogłoszenia przyjmują się i miejsce ich na końcu numeru.
Lipsk, w styczniu 1861

F.A. Brockhaus

Ponieważ firma zwyczajowo podpisywała ważne teksty nazwiskiem (dawno już zmarłego) założyciela, trudno rozstrzygnąć, kto rzeczywiście był autorem tego programowego artykułu z 1861 roku: czy podpisany w stopce na końcu numeru „Redaktor odpowiedzialny dr Edward Brockhaus”¹⁷, czy Paul Trömel, który faktycznie miał redagować ten rocznik.

„Bibliografia Polska” odnotowywała publikacje Norwida. W roczniku 1861, nr 8 (sierpień), s. 50, poz. 630: *O Juliuszu Słowackim w sześciu publicznych posiedzeniach (z dodatkiem rozbioru Balladyny) 1860 roku* (Paryż, 1861). W roczniku 1863, nr 3, s. 19 w dziale *Książki polskie* poz. 199: *Poezje. Pierwsze wydanie zbiorowe* (Lipsk 1863). W roczniku 1864, nr 4, s. 18 w dziale *Książki polskie* poz. 112 *Niewola i Fulminant. 1849–1863. Dwa rapsody* (Lipsk 1864). Poza tym „Biblioteka Polska” publikowała na końcu numerów ogłoszenia wydawców, reklamowała też szczególnie swoją serię „Biblioteka Pisarzy Polskich” – od lutego 1863 roku w ramach tej serii wymieniany był jej 21 tom, czyli *Poezje* Norwida. Po publikacji rapsodów *Niewola i Fulminant* w 1864 roku także one były reklamowane.

Niestety, pismo nie cieszyło się dużym zasięgiem na ziemiach polskich¹⁸. Być może było traktowane jako konkurencja w stosunku do przedsięwzięć krajowych¹⁹, niekiedy bardzo ambitnych jak „Ruch

17 Heinrich Eduard Brockhaus (1829–1914), syn ówczesnego właściciela wydawnictwa Heinricha Brockhauusa (1804–1874), przejmował już coraz więcej obowiązków w firmie.

18 To samo można napisać o historykach bibliografii, którzy odnotowali tylko jej istnienie (Hahn, 1966, 11; Korpała, 1969, 181). W polskich bibliotekach cyfrowych najczęściej udostępnia się dwa pierwsze roczniki „Bibliografii Polskiej” Brockhauusa, wszystkie zeszyty z lat 1861–1865 zdigitalizowane są m.in. w Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ). Oryginały znajdują się m.in. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

19 K. Estreicher oceniał pismo nieprzychylnie: „Obecnie drukuje Brockhaus [sic!] w Lipsku bibliografię arkuszami miesięcznie; za rok 1861 wydał

literatury polskiej w roku 1862". W prospekcie „Ruchu”, ogłoszonym w lwowskim „Dzienniku Literackim” nic nie wspomniano o bibliografii Brockhausa, jedynie zaznaczono: „abyśmy na przyszłość pod tym względem zagranicą wyprzedzać się nie dali!” (Wywiałkowski, 1861, 780)²⁰. W tym samym czasopiśmie ogłoszono coś w rodzaju bojkotu wydawnictwa Brockhaus. Otóż 22 kwietnia 1862 roku „Dziennik Literacki” opublikował artykuł *Wydania Brockhausa* zarzucający lipskiemu wydawcy wykorzystywanie niemieckiego prawa, które pozwalało wydawcom niemieckim przedrukowywać książki polskie bez zgody autorów lub ich spadkobierców²¹. Chodziło o wydanie dzieł Słowackiego oraz planowane pięciotomowe wydanie dzieł Mickiewicza w ramach „Biblioteki Pisarzy Polskich”. Artykuł kończył się apelem do polskich księgarzy, by nie brali w komis dzieł Mickiewicza wydanych przez Brockhausa, jeśli nie będą miały zgody na przedruk. Odpowiedź ukazała się w majowym

12 ćwierć-arkuszków, zatem 3 arkusze obejmując same polskie książki. Za tę miżerną publikację, każe sobie płacić przeszło 6 złp., to jest od arkusza więcej niż po 1,5 złp. [...] Wszelako cena prenumeracyjna niezwykle wysoka” (Estreicher, 1863, 24–25).

20 W prospekcie pisano też: „Nie bez korzyści będzie zbiorowe ognisko, w którym się zbiegną publiczne objawy myśli, zawarte w pismo, czy uzmysłowione dźwiękiem lub uzwierciedlone pędzlem, rysunkiem, rozpieczętnione wielorako – ażeby dążność literatury polskiej coraz więcej upowszechnić”. Podkreślano, że książki wydawane w jednej prowincji (zaborze) nie są znane w innym; na półkach księgarskich starsze książki zastępowane są przez nowości, tak iż czytelnik nie jest zorientowany w rynku księgarskim. Bibliografia bieżąca ma być w interesie księgarzy, autorów i czytelników. Proszono o nadsyłanie egzemplarzy: „z opisem dokładnym treści dzieła, kształtu, objętości, z wypisaniem całkowitego tytułu; z wymienieniem Autora, Nakładcy, Drukarza, miejsca i ceny. pp. Malarze, Rzeźbiarze i Antykwarze w opisywaniu utworów sztuki raczą nie pomijać wykazania stylu, wymiaru i wartości” (Wywiałkowski, 1861, 780). Pod redakcją Jakuba Żegoty Wywiałkowskiego ukazały się jedynie dwa pierwsze zeszyty tego ambitnego przedsięwzięcia.

21 „Pan Brockhaus od dwu lat zabrał się do wydawnictwa polskich dzieł. Nie pyta się on, czy te dzieła są własnością księgarzy i wydawców polskich, żyjących autorów lub pozostałych po nich rodzin, ale drukuje, co mu się podoba, z czego największy zysk sobie obiecuje”. Autor anonimowego artykułu podawał przykład wydania dzieł Słowackiego przez Brockhausa, „nie ułożywszy się z właścicielem tych dzieł”, oraz planowanego pięciotomowego wydania *Pism* Mickiewicza. Podkreślał, że „dzieł polskich wyszłych w Paryżu lub Polsce nie ochrania od przedruku w Niemczech żadne prawo” (Redakcja, 1862, 255–256).

zeszycie „Bibliografii Polskiej” 1862 oraz w „Dzienniku Literackim” (1862, nr 42). Lipski wydawca – Heinrich Eduard Brockhaus lub w jego imieniu Paul Trömel – stanowczo bronił się przed zarzutami i zapewniał, że choć nie istnieje w Niemczech prawo zabezpieczające utwory polskie od przedruków, starał się zawsze uzyskać „przyzwolenie autora lub jego spadkobierców”. Powołał się też na przypadek umowy z Norwidem:

Oprócz dzieł takich jak *Pamiętniki Gordona* i *Borkowskiego*, które na wyłączną własność nabyłem, starałem się i przy innych, dawno znanych i wielokrotnie wydawanych, o moralną autoryzację do ich wydania, pomimo wiedzy, iż mię prawo krajowe od tego uwalnia. W myśl tej zasady umówiłem się z *Michałem Czajkowskim* i uzyskałem prawo ogłoszenia w poczecie ‘Biblioteki pisarzy polskich’ wszystkich jego utworów, które powtórnie dla mnie przerobił i uzupełnił, a z których tom pierwszy: *Wernyhora* za dni parę prasę opuszcza. Podobnym sposobem otrzymałem od p. *Cypriana Norwida* autoryzację na wydanie jego *Poezyi* z wielu nowymi dodatkami – nareszcie w tejsze myśli zawiązałem stosunki z wielu znanymi autorami polskimi, po jakich następstw oczekuję (Brockhaus, Trömel, 1862, 49–50).

Wydawca tłumaczył też, dlaczego nie mógł nabyć praw od spadkobierców Mickiewicza (którzy sprzedali je na jakiś czas księgarzowi petersburskiemu), ale z nimi przynajmniej doszło do ugody (Zakrzewski, 1998, 187–202), oraz wyjaśniał sytuację prawną dzieł Słowackiego. „Dziennik Literacki” wydrukował odpowiedź edytora, ale poprzedził ją bardzo nieprzychylnym artykułem, krytykującym jeszcze ostrzej lipskiego wydawcę (Redakcja, 1862a, 335–336). Być może sprawa owego zatargu pomiędzy środowiskiem galicyjskim „Dziennika Literackiego” a firmą F.A. Brockhaus nie tylko ostudziła zainteresowanie polskich księgarzy i czytelników książkami wydawanymi w Lipsku (Dąbrowicz, 2021, 117), ale i nastawiła ich niechętnie do publikowanej tam „Bibliografii Polskiej”. Warto zauważyć, że do dzisiaj lipska bibliografia bieżąca nie doczekała się należnego miejsca w historii polskiej bibliografii.

Norwid w Bibliografii polskiej XIX stulecia Estreichera

Należy przyznać, że najpełniejsze zestawienie twórczości literackiej Norwida (także na podstawie „Bibliografii Polskiej” Brockhausa) znajdujemy w pracach bibliograficznych Karola Estreichera, choć współczesnemu czytelnikowi dobór tekstów może wydać się zaskakujący. Przede wszystkim w 1870 roku Estreicher odnotowuje jego nazwisko pośród dramatopisarzy w tomie 1. *Bibliografii polskiej XIX stulecia*: „Norwid Cyprian. *Autodafę*, k. Paryż 1859” (Estreicher, 1870, 350), tę samą pozycję rejestruje w *Repertoarze sceny polskiej* (Estreicher, 1871, 15). W 1. tomie jego *Bibliografii* Norwid pojawia się również jako autor 21. tomu serii „Biblioteka Pisarzy Polskich” Brockhausa oraz wśród autorów publikujących w „Czasie”, bez dokładnych informacji (Estreicher, 1870, 154, 239). Zestaw utworów wydanych za życia poety opublikował Estreicher w 1876 roku w 3. tomie *Bibliografii* pod hasłem osobowym (Estreicher, 1876, 244)²²:

Norwid Cyprian Kamil. *Auto-da-fę. Komedya w 1 akcie i Szczęsna, powieść*. Petersburg, 1859, w 8ce, 60 kop.;

– *Niewola i Fulminat 1849–1863. Dwa rapsody*. Lipsk, F.A. Brockhaus, 1864, w 8ce, str. 36, 8gr.;

– *Poezye. Pierwsze wydanie zbiorowe* (z „Biblioteki Pisarzy polskich”, Tom XXI). Lipsk, F.A. Brockhaus, 1863, w 8ce, str. VI i 292, 6 zlp.;

– *Pieśni społecznej 4 stron*, Poznań, Stefański, 1849, w 8ce, str. 17, 6 gr.;

– *Promethidion. Rzecz w dwóch dialogach z epilogiem przez autora „Pieśni społecznej czterech stron”*, Paryż, nakład autora, Stefański w Poznaniu, druk L. Martineta, 1851, w 8ce, str. 56, 3 franki;

– *O Juliuszu Słowackim w 6 publicznych posiedzeniach, z dodatkiem rozbioru „Balladyny”*, Paryż, druk L. Martineta, 1861, w 12ce, str. 90, 3 franki;

– *Jeszcze słowo (Czyniącym pokój przypisane)*. Wiersz, Paryż, druk Martineta, 1848, w 8ce, str. 3, 1 zlp.;

Rzecz o wolności słowa, wygłoszona przez autora na jednym z odczytów publicznych, urządzonych przez Komitet Stowarzyszenie Pomocy Naukowej w Paryżu

22 „Zestawienia bibliograficzne” w „Nowym Korbucie” (Trojanowiczowa?, 1969, 474) nie odnotowują tego hasła, podobnie jak nie uwzględniają innych XIX-wiecznych wzmianek bibliograficznych o Norwidzie.

dnia 13 maja 1869 roku (Poezye), Księgarnia Luksemburska, 1869, w 16ce, str 96;

– *O sztuce dla Polaków*, napisał... Paryż, druk L. Martineta, 1858, w 16ce, str 24, 6 gr;

– *Wigilia. Legenda dla przyjaciół*, Paryż, L. Martinet, 1848, w 8ce, str 3. ½ tal.;

– *Na zgon śp. Jana Gajewskiego. Inżyniera francuskiego, zabitego eksplozyą machiny parowej w Manchester. (Wiersz)*, Paryż 1858, w 8ce, str. 4;

– *Zwolon (Monologia)*. Poznań w Komisie u Stefańskiego, 1851, w 8ce, str. VII i 52, 15 sgr.

W tym samym tomie Estreicher odnotował Norwida w „Pokłosiu” jako autora *Benvenuto Celliniego* i tłumaczenia *Dante. Boska Komedia*, pieśń I i II, uwzględnił też publikację *Fortepianu Chopina* i *Memento* w „Ojczyźnie” (1865) (Estreicher, 1876, 412, 440). Pełniejsze zestawienie przynosi tom 10 *Bibliografii polskiej XIX stulecia* opublikowany w 1885 roku w układzie chronologicznym. Do tego rejestru bibliograficznego Estreicher dołączył także informację o *Garstce piasku*, Paryż [1859] oraz pod rokiem 1865 tom *Gromy i pyłki*, o którym już wyżej wspomniano (Estreicher, 1885, 341, 425). Jako ciekawostkę można podać, iż po śmierci Marii Trębickiej, jej mąż Felicjan Faleński korespondencję Norwida przekazał właśnie na ręce Karola Estreichera, dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej²³. Dlatego zapewne był to jeden z bloków korespondencji poety wyzyskany przez pierwszych badaczy (Przesmycki, Adam Krechowiecki).

Zakończenie

Szczątkowa bibliografia twórczości Norwida w XIX wieku przyczyniła się do utrwalenia w powszechnej świadomości wizerunku poety, który nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Jak pisano o nim w nekrologach, stał się „piękną ruiną”. Taki obraz powielały też nieliczne syntezy

²³ „Autografy korespondencji, zwłaszcza z dwoma ostatnimi złożyłem kiedyś na Twoje ręce dla pomieszczenia w dziale rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej”, F. Faleński do K. Estreichera, 5 czerwca 1896 (Estreicher, 1957, 243).

historycznoliterackie, wydawane za życia poety; np. Julian Bartoszewicz, pisząc o literaturze młodej Warszawy z lat czterdziestych, zaliczał Cypriana Norwida do tej grupy:

Byli tam wszystko ludzie zdolni, zdolność ta jedynie wielu z nich ocaliła w przyszłości, bo nic innego. Nauki głębszej, poglądu spokojniejszego i dojrzałego na życie tam nie było. Powstawali niby odrodzeni w duchu, niby nowi ludzie, bo nawet nie mieli nic wspólnego z pojęciami socjalnymi starej R[zecz]p[ospo]litej (Bartoszewicz, 1861, 571).

Niewątpliwie jest to też echo sentymentalnych wspomnień z lat młodości warszawskich literatów tzw. cyganerii warszawskiej. A inaczej już postrzega pozycję poety galicyjski autor dziejów literatury polskiej z 1868 roku, zaliczając autora *Qudiana* do epików i umieszczając go pomiędzy Aleksandrem Chodźką a Gustawem Zielińskim (Rycharski, 1868, 208).

Na tych fragmentarycznych, dalekich od syntezy informacjach o twórczości poety ciąży właśnie brak solidnej bibliografii narodowej. I ten brak zapewne przyczynił się do powstania biografii Norwida jako zmarnowanego talentu, „ruiny”, a wreszcie poety odrzuconego. Ciekawym i znaczącym epizodem w biografii literackiej pozostaje jego współpraca z wydawnictwem F.A. Brockhaus, która pozwoliła poecie zaistnieć w szerszym kręgu publiczności literackiej i na profesjonalnym rynku księgarskim. Niewątpliwie lipski tom *Poezji* oraz rejestracja jego utworów w „Bibliografii Polskiej” i innych wydawnictwach Brockhause stały się punktem wyjścia dla odkrycia poety przez czytelników początku xx wieku.

W przeciwieństwie do skromnej liczby odnotowań bibliograficznych w XIX w. obecny stan bibliografii norwidowskiej jest bardzo zaawansowany. Obok wspomnianej wcześniej bieżącej bibliografii w „Studiach Norwidianach” i dostępnej on-line „Bibliografii podmiotowej Cypriana Norwida” (2018), opublikowano na początku XXI wieku tak użyteczne dla czytelników i badaczy bibliografie interpretacji wierszy (Cedro i inni 2001), poematów (Buś, Toruń 2007), dramatów (Chlebowski 2011), prozy artystycznej (Niewczas 2011). Bibliografię artystyczną zawiera ją katalogi prac plastycznych (Chlebowska 2014–2023). Publikacje te

można traktować jako zapowiedź opracowywanej przez zespół badaczy z Ośrodka Badań nad Twórczością C. Norwida KUL pełnej bibliografii przedmiotowej Norwida.

Literatura

- Arcimowicz, W. (1933). *Bibliografia pism Norwida*. „Ruch Literacki”, z. 3, s. 51–57.
- Bartoszewicz, J. (1861). *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*. Warszawa: Michał Glücksberg.
- [Berger, J.]. (1846). *Spis rzeczy zawartych w dwudziestu tomach „Biblioteki Warszawskiej” z lat 1841, 1842, 1843, 1844 i 1845*. [Warszawa].
- „Bibliografia Polska” (1861–1865). „Bibliografia Polska. Wykaz wszelakich tworów literatury polskiej, wychodzących w kraju i za granicą”. Lipsk: F.A. Brockhaus.
- Bibliografia podmiotowa Cypriana Norwida (2018). Oprac. P. Chlebowski, E. Chlebowska, Ł. Niewczas, W. Toruń–Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida, <https://tinyurl.com/2nd4wv7s> 16.07.2026.
- Borowy, W. (1937). *Norwidiana*. I. *Bibliografia, teksty, przekłady*. *Studia nad językiem i wierszem*. II. *Biografia. Zarysy monograficzne*. III. *Studia nad twórczością*. 1930–1935. Lwów: Ossolineum [pt. *Bibliografia Norwida w katalogu Pamięci Cypriana Norwida*. Warszawa: Muzeum Narodowe, 1946, s. 78–174].
- Brockhaus, H. (1872–1875). *Vollständige Verzeichniß*. Lipsk: F.A. Brockhaus, s. 737, 807, 827, 989, 1031.
- [Brockhaus, H.E., Trömel, P.?]. (1862). *Wydania Brockhause. Odpowiedź na artykuł pod tymże tytułem umieszczony w „Dzienniku Literackim” (nr 32 za rok 1862)*. „Bibliografia Polska”, nr 5, s. 49–50; przedruk „Dziennik Literacki”, nr 42, s. 336.
- Brockhaus, H.E. (1905). *Die Firma F.A. Brockhaus von der Begründung bis zum hundertjährigen Jubiläum, 1805–1905*. Lipsk: F.A. Brockhaus.
- Buś, M., Toruń, W. (2007). *Bibliografia interpretacji poematów Cypriana Norwida*, Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida KUL.
- Cedro, A. i inni (2001). *Bibliografia interpretacji wierszy Cypriana Norwida*. Oprac. A. Cedro, P. Chlebowski, J. Fert, współudział: M. Buś, J. Leociak. Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida KUL.
- Chlebowscy, E. P. (2006–2007). *Z Norwidowskiego archiwum (1). Opis Albumu Dybowskiego*. „Studia Norwidiana”, t. 24–25, s. 95–191.
- Chlebowska, E. (2011). *Z Norwidowskiego archiwum Z. Przesmyckiego (2). Opisy rysunków Norwida z albumu Konstancji Górskiej*, „Studia Norwidiana”, t. 29, s. 157–187.
- Chlebowska, E. (2014–2023). *Cyprian Norwid. Katalog prac plastycznych*. T. I–VII. Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida KUL, Towarzystwo Naukowe KUL.
- Chlebowska, E. (2023). *Z kolekcji Konstancji Górskiej*, „Studia Norwidiana”, t. 41, s. 139–155.

- Chlebowski, P. (2011). *Bibliografia interpretacji dramatów Cypriana Norwida*, Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida KUL.
- Cywiński, S. (1924). *Bibliografia*. W: Norwid, C. *Wybór poezji*. Oprac. S. Cywiński. Kraków (BN seria I, nr 64), s. XLVII–LVI.
- Dąbrowicz, E. (2021). „Poezje” Cypriana Norwida z roku 1863 jako świadectwo autorecepcji, „Pamiętnik Literacki”, z. 3, s. 107–120.
- Estreicher, K. (1859–1860). *Piśmiennictwo w Galicji*. „Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, t. 9–10.
- Estreicher, K. (1863). *Bibliografia polska od 1800 do 1862 roku, obejmująca katalog księgarski druków polskich lub ściągających się do rzeczy polskich, a pisanych w obcych językach, ułożony alfabetycznie. Wstęp o bibliografiach w XIX stuleciu i o układzie bibliografii za lat 63*. Warszawa: Drukarnia „Gazety Polskiej”.
- Estreicher, K. (1870). *Bibliografia polska XIX stulecia*. T. 1: A–F. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Estreicher, K. (1871). *Repertuar sceny polskiej od roku 1750–1871. Pisarze i tłumacze sceniczni zestawieni alfabetycznie*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Estreicher, K. (1875). *Zestawienie przedmiotów zawartych w 136 tomach „Biblioteki Warszawskiej” z lat 1841–1874*. Kraków: Drukarnia Leona Paszkowskiego. [Cz. 1].
- Estreicher, K. (1876). *Bibliografia polska XIX stulecia*. T. 3: Ł–Q. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Estreicher, K. (1885). *Bibliografia polska XIX stulecia*. T. 10: *Spis chronologiczny*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gomulicki, J.W. (1966). *Pseudonorwidiana*. W: C. Norwid. *Dzieła wszystkie*. Wiersze. *Dodatek krytyczny*. Oprac. J.W. Gomulicki. Warszawa: PIW, s. 256–262.
- Gomulicki, J.W. (1976). *Bibliografia literackich i artystycznych publikacji Cypriana Norwida 1848–1974*. W: C. Norwid. *Pisma wszystkie*. T. 11. Oprac. J.W. Gomulicki. Warszawa: PIW, s. 275–322.
- Gomulicki, J.W. (2000). *Zagadka „Gromów i pyłków”. Rekonesans bibliograficzno-filologiczny. Nowe materiały i nowe uwagi. Dopisek późniejszy*. W: J.W. Gomulicki. *Aleje czarów. Spacery, sylwety, zagadki i zwierzenia literackie*. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, s. 274–286.
- Hahn, W. (1966). *Bibliografia bibliografii polskich do roku 1950*. Wyd. 3 uzup. H. Sawoniak, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Heinsius, W. (oprac.). (1869). *Allgemeines Bücher–Lexikon*. Vol. 14/1. Lipsk: F.A. Brockhaus, s.127.
- Heinsius, W. (oprac.). (1871). *Allgemeines Bücher–Lexikon*. Vol. 14/2. Lipsk: F.A. Brockhaus, s. 193.
- Jastrzębski, Z., Starnawski, J. (1957). *Materiały do bibliografii Norwida*. „Roczniki Humanistyczne”, t. 6, z.1, 267–324.
- Katalog (1856). *Katalog książek polskich drukowanych od 1850 r. do końca 1855*. Lwów: H.W. Kallenbach.
- Katalog (1860). *Katalog książek polskich nowych znajdujących się u F.A. Brockhause w Lipsku / Catalogue de livres polonais de fonds et d'assortiment qui se trouvent chez F.A. Brockhaus à Leipzig*. Lipsk: F.A. Brockhaus, s. 28.

- Katalog (1862). *Katalog drugi książek polskich nowych znajdujących się u F.A. Brockhaus-a w Lipsku / Deuxième catalogue de livres polonais de fonds et d'assortiment qui se trouvent chez F.A. Brockhaus à Leipzig*. Lipsk: F.A. Brockhaus, s. 19.
- Katalog (1894). *Katalog wydawnictw Księgarni J.K. Żupańskiego (dr Z. Celichowskiego) w Poznaniu jako też dzieł w większej ilości nabytych po cenach niższych*. Poznań: J.K. Żupański, s. 53.
- Klukowski, I., Rafalski, W. (1856). „Bibliografia Krajowa”. Warszawa: Druk J. Jaworski.
- Korpała, J. (1969). *Dzieje bibliografii w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Niewczas, Ł. (2011). *Bibliografia prozy artystycznej Cypriana Norwida*. Lublin: Ośrodek Badań nad Twórczością C. Norwida KUL.
- [Niewiarowski, A.]. (1884). *Nekrologia za rok 1883*. „Kłosy”, t. 39, nr 902, s. 15–16.
- Norwid, C. (1973). [Filozofia historii polskiej]. W: C. Norwid. *Pisma wszystkie*. T. 7. Oprac. J.W. Gomulicki. Warszawa, PIW, s. 63–67.
- Norwid, C. (2011). *Niewola*. W: C. Norwid. *Dzieła wszystkie*. T. IV: *Poematy 2*. Oprac. S. Sawicki, P. Chlebowski. Lublin–Warszawa, Towarzystwo Naukowe KUL, BN.
- Norwid, C. (2016). *Dzieła wszystkie*. T. XI: *Listy 2: 1855–1861*. Oprac. J. Rudnicka. Lublin–Warszawa, Towarzystwo Naukowe KUL, BN.
- Norwid, C. (2022). *Dzieła wszystkie*. T. XIII: *Listy 4: 1867–1871*. Oprac. J. Rudnicka, uzup. E. Lijewska, Lublin–Warszawa, Towarzystwo Naukowe KUL, BN.
- Polanowska, J. (1998). *Norwid Cyprian*. W: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających [...] Malarze, rzeźbiarze, graficy*. T. IV. Red. K. Mikocka-Rachubowa, M. Biernacka. Warszawa: PAN Instytut Sztuki, s. 135–150.
- Przesmycki, Z. (1904). *Z notat i dokumentów o C. Norwidzie*, „Chimera”, t. 8, z. 22–24, s. 419–453.
- „Przegląd Bibliograficzny” (1867–1870). „Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Polskiego”. Poznań: M. Leitgeber.
- Przychodniak, Z. (2019). *Wstęp*. W: Adam Mickiewicz. *Twórczość. Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*. T. 10/1. Oprac. zespół: Z. Przychodniak, J. Borowczyk, Z. Dambek-Giallellis, E. Lijewska, A. Przybyszewska. Warszawa: Wydawnictwo IBL, KLE, s. 7–16.
- Rafalski W. (1852). *Katalog ogólny książek polskich drukowanych od roku 1830 do 1850, czyli za lat dwadzieścia jeden*. Lipsk: F.A. Brockhaus.
- [Redakcja]. (1862). *Wydania Brockhaus-a*. „Dziennik Literacki”, nr 32, s. 255–256.
- [Redakcja]. (1862a). *Rozprawa z księgarzem lipskim*. „Dziennik Literacki”, nr 42, s. 335–336.
- [Redakcja]. (1866). *Trade and literary gossip*. „The Bookseller”, nr 99 (March 31), s. 200.
- [Redakcja]. (1867). *Norwid (Cyprian Camillus)*. W: *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie f.d. gebildeten Stände Konversations-Lexicon (Brockhaus Konversations-Lexicon)*. Seria XI. T. 10. Lipsk: F.A. Brockhaus, s. 898.

- Rudnicka, J. (oprac.). (1957). *Korespondencja Karola Estreichera z Marią i Felicjanem Faleńskimi (1867–1903)*. Wrocław: Ossolineum („Archiwum Literackie”, t. 8).
- Rudnicka, J. (oprac.). (1987/1988). *Listy Wydawnictwa F.A. Brockhaus do Cypriana Norwida*, „Studia Norwidiana”, t. 5–6, s. 181–189.
- Rudnicka, J. (1990). *Jak Brockhaus wydawał Norwida*. „Studia Norwidiana”, t. 8, s. 123–131.
- Rycharski, L.T. (1868). *Literatura polska w historyczno-krytycznym zarysie*. T. 1. Kraków: J.M. Himmelblau.
- [Trojanowiczowa, Z.]. (1969). *Norwid Cyprian*. W: *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*. T. 8: *Romantyzm*. Oprac. zespół, red. I. Śliwińska, S. Stupkiewicz. Warszawa: PIW, s. 448–514.
- Trojanowiczowa, Z., Dambek, Z., Czarnomorska, J. (2007). *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida*. T. I: 1821–1860. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Trojanowiczowa, Z., Dambek, Z., Grzeszczak, I. (2007). *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida*. T. III: *Aneks * Bibliografia * Indeksy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Trojanowiczowa, Z., Lijewska, E., Pluta, M. (2007). *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida*. T. II: 1861–1883. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- [Wywiłkowski, J. Ż.]. (1861). [Prospekt „Ruchu”]. „Dziennik Literacki”, nr 97, s. 780.
- Zakrzewski, B. (1976). „*Poezje*” Norwida w edycji Brockhause. „Prace Literackie”, t. 18, s. 85–97.
- Zakrzewski, B. (1981). *Posłowie*. W: C. Norwid. *Poezje*. [Reprint z 1863]. Wrocław: Ossolineum, s. I–XXIII.
- Zakrzewski, B. (1998). *Mickiewicz i wydawnictwa Brockhause*, „Pamiętnik Literacki”, z. 4, s. 187–202.

- **ZOFIA DAMBEK-GIALLELIS** – PhD, Assistant Professor at the Literary Documentation Laboratory of the Institute of Polish Philology at Adam Mickiewicz University in Poznań; co-author of *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida* [A Chronology of the Life and Work of Cyprian Norwid] and the bibliography: *Adam Mickiewicz* (“Nowy Korbut” vol. 10/1–2); her publications include articles in “Studia Norwidiana” and “Ruch Literacki”; author of the books *Cyprian Norwid a tradycje szlacheckie* [Cyprian Norwid and Nobiliary Traditions] and *Dziwne kształty życia. Studia i szkice z dziejów biografistyki polskiej połowy XIX w.* [Strange Shapes of Life: Studies and Sketches from the History of Polish Biographical Writing in the Mid-19th Century].

- **ELŻBIETA LIJEWSKA** – PhD, employed at the Literary Documentation Laboratory of the Institute of Polish Philology at Adam Mickiewicz University in Poznań; co-author of *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida* [A Chronology

of the Life and Work of Cyprian Norwid] and the bibliography: Adam Mickiewicz ("Nowy Korbut" vol. 10/1–2); her work has appeared in "Studia Norwidiana" and "Pamiętnik Literacki"; author of the book *Szkice kaukaskie. O twórczości wygnańczej Władysława Strzelnickiego* [*Caucasian Sketches: On the Exile Works of Władysław Strzelnicki*].